

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXIII/3—4

БЕОГРАД
2000

Digitized by Google

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXIII

Св. 3–4 (2000)

САДРЖАЈ

Граматика и нормативистика

- Каже се: *СЕО ПОРЕД ЊЕ*, али не и: **УСТАО ПОРЕД ЊЕ*; зашто?
(МИЛКА ИВИЋ) 185
- О граматичко-семантичким проблемима исказа *стало ми је до некога / до нечега* (ЕГОН ФЕКЕТЕ) 188
- Белешке о категорији јединичности у српском језику
(БОГДАН Л. ДАБИЋ) 198
- Репартиција и конкуренција наставака генитива множине именица женског рода са сугласничком скупином на крају основе
(БРАНИСЛАВ ОСТОЈИЋ) 204
- Суфикс *-иста/а* у српском стандардном језику (БОЖО ЋОРИЋ) 211
- О краћењу дужина првих компонената именичких сложеница у српском језику (СТАНИМИР РАКИЋ) 236
- Лейлици* или *леј(ј)елица*? (За чвршће критеријуме нормирања)
(МИЛАН ШИПКА) 244
- Неједнаки облици једног глагола (*жвакајти/жвајтајти*) (АСИМ ПЕЦО) 254

Лексикологија и семантика

- Експресивна лексика у најновијем омладинском жаргону и у савременом српском језику (социolingвистички аспекти употребе и развоја)
(СТАНА РИСТИЋ) 257
- Ошћи до кумине куће* (ПРВОСЛАВ РАДИЋ) 273

Историја књижевног језика

- Настанак и структура српског књижевног језика (БРАНКИЦА ЧИГОЈА) 279

Етимологија и ономастика

- Приче* (НЕДЕЉКО БОГДАНОВИЋ) 295

Прикази

- Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*
(ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК) 301
- Правопис српскога језика – Приручник за школе*
(МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ) 307
- Иван Клајн, *Лингвистичке студије* (Партенон, Београд, 2000)
(БОРЂЕ ОТАШЕВИЋ) 318
- Ранко Бугарски, *Лица језика (социolingвистичке теме)*
(ВЛАДО ЂУКАНОВИЋ) 321

<i>Симпозиј о босанском језику и поводом њега</i> (БРАНИСЛАВ БРБОРИЋ)	326
Из савремене руске србистике (В. П. Гудков, <i>Славистика. Србистика.</i> Москва, МГУ, 1999) (СРЕТО ТАНАСИЋ)	333
О <i>Речнику</i> Милоша Московљевића (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	338
Отворена књига (Милан Шипка, <i>Зашто се каже?</i> , Популарна лингвистика 3, ЦПЛ Београд / Прометеј, Нови Сад 1998, 272) (БРАНКИЦА ЧИГОЈА)	343
Библиографија	
Библиографија радова из морфологије и творбе речи (1950–2000) (МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ и ВЕСНА ЛОМПАР)	345
Прилози	
Видови диференцијације између говора и књижевнојезичке норме (БЛАЖО МИЛИЋЕВИЋ)	381
Нове и незабележене речи — грађа (II) (ЂОРЂЕ ОТАШЕВИЋ)	387

БРАНКИЦА ЧИГОЈА
(Филолошки факултет, Београд)

НАСТАНАК И СТРУКТУРА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА¹

Општа је констатација да развој језика прати историју односно развој заједнице у којој се употребљава. Стога ћемо ми овде покушати у најкраћим цртама сагледати развој књижевног језика од времена малих кнежевина, преко моћних средњовековних царевина, па до појаве грађанског друштва и формирања модерне српске државе у првој половини XIX века.

Данас, када се навршава 2000. година трајања хришћанства, мени је припала част и пријатна дужност да овде, на Коларчевом народном универзитету, говорим о нашој језичкој прошлости, о првој написаној речи наших предака. Данас је то не само за хришћанство него и за наш народ неке врсте јубилеј, зато што у свих Словена, па и нас Срба, прва написана реч беше реч о Богу. беше то:

*Слово иже крмии душе чловеческије
Слово иже крейии срдца и уми
Слово сва гошоваја бога њознаии.*

У преводу на савремени језик, то је:

*Реч која храни душе људске
Реч која креји срце и умове
Реч сви гошова Бога њознаии.*

(Константин Ћирило између 863. и 869, Проглас св. Јеванђеља)

Та реч откључала је врата новој етапи духовног и културног развоја уопште код свих словенских, а пре свега јужнословенских народа. Од тог периода до данас прошло је целих једанаест столећа, целих десет и по векова трајања словенске писмености.

Тај миленијум, са становишта развоја српског књижевног језика, можемо поделити хронолошки на следеће етапе:

I етапу — усвајање првог словенског књижевног језика, старословенског (која је могла трајати од X до XII века);

¹ Ово је непрерађена верзија предавања одржаног у Задужбини Илије М. Коларца 10. новембра 2000. године.

II етапу — употребе језика који се развио из старословенског у српској средини — епоху српскословенског језика (која је трајала у распону од XII до половине XVIII века);

III етапу — „језичког плурализма“, која је трајала у XVIII веку и продужила се на прве деценије XIX века;

IV етапу — конституисање модерног књижевног језика, у којој је Вук Стефановић Караџић централна фигура (прва половина XIX века).

Од ове последње етапе, победе Вукове језичке и правописне реформе, такође се може сачинити периодизација која би расветлила ближу историју српског модерног књижевног језика и етапе његовог развоја у току петнаест деценија његове употребе, али то није предмет овога рада.

Пре него што се осврнем на прву етапу — етапу пријема писмености на старословенском језику, указаћу на најбитније догађаје који су томе претходили. Подсетићу на неке углавном познате чињенице и историјске догађаје неопходне за схватање општег развоја писмености код Словена, а који су везани за њене почетке и конституисање првог књижевног језика словенског — старословенског.

Како је настао први књижевни језик код Словена — старословенски, у науци познат још и као — црквенословенски, староцрквенословенски?

Одговор је кратак — настао је као резултат филолошке делатности двојице Грка, солунске браће Константина (Кирила) и Методија за време њихове моравско-панонске мисије. У вези са тим битне су следеће чињенице.

Територија насељена Словенима у IX веку захватала је знатно веће просторе — на северу Карантанија, држава панонских Словена, Велика Моравска, цело Балканско полуострво, на истоку Бугарска и на југу велики део Грчке — чине компактније словенско становништво. Њихов језик се у IX веку не разликује много, иако нам упоредна грамика словенских језика пружа материјал на основу којег можемо говорити о сигурним дијалекатским разликама којима се одликују говори тадашњих панонских и моравских Словена, с једне стране, бугарско-македонских, с друге стране, и будућих српскохрватских говора, с треће стране.

Територија на којој су ти Словени живели била је у окружењу држава које су већ усвојиле хришћанство, и то од северозапада до југоистока. Владајућа средњовековна религија — хришћанство тада је проповедана на три језика: грчком, латинском и јеврејском, који су сматрани светим језицима. Међу западним свештенством нарочито се укоренило схватање да се једино на тим језицима може проповедати мисао о Богу. Заступнике таквог мишљења називамо *џријезичницима*.

Било је више неуспелих мисија ширења хришћанске религије са севера из Регензбурга и Салцбурга, а са запада из Аквилеје, покушаја да се спроведе покрштавање Словена и уведе богослужење на њима потпуно страном и непознатом језику — *лајтинском*. Моравски кнез

Растислав, да би очувао своју кнежевину и мир у њој, а са жељом да створи црквену организацију са богослужењем на своме језику, обратио се 862. византијском цару за помоћ. На тај начин, сматрао је он, заштитио би своју кнежевину од агресивног германског свештенства које се све више мешало у унутрашњу политику његове државе.

О томе како се одвијала моравско-панонска мисија има потврда у различитим изворима на словенском, грчком и латинском језику. Из њих сазнајемо да су на чело мисије постављена браћа Константин Филозоф и игуман Методије, учени и угледни људи. Они су били већ искусни у пословима ове врсте. Осим свог матерњег грчког језика добро су познавали словенски језик којим су говорили њихови словенски суседи из околине Солуна.

Из Житија Методијевог о том одсудном тренутку сазнајемо.

*Цар се Констџантџину обратио речима:
Чујеш ли, Филозофе, ове речи?
Други овога учиниџи не може
осим џебе. Дакле, ево џи
много дарова и узми браџа
свога, игумана Метџодија, џе иди!
Јер обојџца сџе Солуџани,
а Солуџани сви чистџо говоре словенски“.*

(Житије Метџодијево, глава V)

Јасно је, дакле, зашто је цар изабрао Солунску браћу за ову мисију. Прихвативши ову мисију, Константин је *саставио џисмо*, и то највероватније *глагољицу*. После тога је на словенски дијалекат из околине Солуна са грчког превео изабране делове књига *Светџог џисма*, неопходне за службу. Од књига Новог завета превео је изабране делове *Јеванђеља* и *аџосџола*, и на тај начин саставио *Изборно јеванђеље* и *Изборни аџосџол*; а од књига *Сџарог завешџа* превео је *Псалџир* и саставио га.

Тако су Словсни добили свој први књижевни језик и прво писмо глагољицу. О називу писма које је Константин саставио дознајемо само посредно из најстарије словенске филолошке расправе Црнорисца Храбра: *џисмена словенскаја*. Назив глагољица употребљава се тек од XVI века (према словенској речи *глаголаџи* = *говориџи*).

Језик превода Константин и Методије звали су *словенски*, а данас прецизније га називамо *сџарословенски* и због његове првобитне намене за употребу у цркви — *сџароцрквенословенски* односно само *црквенословенски*.² Тим језиком није се говорило, служио је у литургијске сврхе и за преводе хришћанских садржаја са грчког језика.

Какав је тај језик био по својој структури?

У његовој основици био је дијалекат македонских Словена из околине Солуна. Но, старословенски се никако не може изједначити

² Овај термин се избегава јер може подразумевати и језик касније насталих редакција старословенског.

са живим народним говором првих деценија IX века из околине Солуна из следећег разлога — живи народни говор тога времена није могао изразити суштинске садржаје хришћанске религије. Једноставно, појмовни свет за који су Словени имали своје речи одговарао је њиховом раније стицањем искуству и паганском поимању живота.

У суживоту са Грцима сигурно је да су већ тада усвојили многе речи из *грчког народног језика*, за шта има потврда и у старословенским споменицима. Први преводиоци, Константин и Методије, уносили су и многе речи из *грчког књижевног језика*. Утицај грчког језика видљив је и на нивоу фонетике — уношењем речи из грчког уносе се гласови тог језика, као нпр. фонема **Ф**, коју словенски језици нису имали (Стефан) и неке друге иновације на нивоу реченице. Утицај грчког језика одразио се у неким појединостима на целину структуре старословенског језика, због чега се он и не може изједначити са говором околине Солуна којим су говорили македонски Словени у првим деценијама IX века. Ипак, ако изузмемо појединости које одликују грчки утицај, старословенски у великој мери чува своју словенску структуру (систем гласова: вокала и консонаната, гласовни процеси који су се догодили у прасловенском језику видљиви су у старословенским речима; промена именица, заменица, бројева, глагола... — јасно говоре о његовом словенском пореклу). Прецизан лик старословенског књижевног језика установљен је проучавањем старословенских споменика, којих има петнаестак и чине тзв. *канонске старословенске споменике*. Оригинална дела Солунске браће и њихових најближих ученика нису се очувала до данас, већ преписи њихових оригинала из каснијег периода, с краја X и XI века. Разумљиво је да због времена када су настали (на сто и двеста година после ћирило-методијевског рада), у њима има и појединости везаних за подручја на којима су настали (тзв. моравизми, бохемизми и сл.). Сачувани преписи писани су глагољicom или ћирилицом на пергаменту или су клесани у камену. Глагољicom су писани: *Зографско јеванђеље*, *Маријино јеванђеље*, *Асеманово јеванђеље*, *Охридско јеванђеље*, *Синајски ѿсалиѿир*, *Синајски еухологиј*, *Клочев зборник*, *Македонски глагољски одломци*, *Кијевски мисал*. Ћирилицом су писани: *Савина књига*, *Сујрасаљски зборник*, *Одломци Ундољског*, *Хиландарски одломци*, *Зографски одломци*, *Македонски ћирилски одломак*. Од натписа сачуван је Самоуилов натпис (нађен на источној обали Преспанског језера) из 993.

Ево примера једног кратког одломка из *Зографског јеванђеља* (које је пронађено на Светој гори), а писано је глагољicom:³

„Reče že jim: jegde molite sęn glagoljite:
 Ot'če naš, iže jesi
 na nebes'h, da světit sę ime tvoje,
 da pridet cjesar'stvije tvoje, da
 będet volja tvoja jako na nebese
 i na zemlji.“

³ Текст је дат у латиничној транслитерацији.

Тај језик примили су наши преци вероватно у X веку, када и остали словенски народи.

Солунска браћа су имала великих потешкоћа са поменутиим *ћиријезичницима*. Упркос томе, наставили су са мисионарским радом, као и са преводилачким. Константин Филозоф умро је током мисије и као монах Ћирило сахрањен је у грчком манастиру у Риму 14. фебруара 869. године. Методије је још кратко време боравио у Панонији обучавајући ученике. Затим се вратио у Моравску, где су се политичке прилике изманиле. Кнеза Растислава с престола је збацио синовац Сватоплук уз помоћ немачког свештенства. У тамницу је затворио Методија, који је тек после три године на интервенцију папе ослобођен. Методије умире 885. године, а његови ученици бивају протерани, затварани у тамнице, мучени или продавани као робље. Ипак, један део ученика Солунске браће успео је да се упути на југ међу Јужне Словене. Они одлазе у Преслав, тадашњу бугарску престоницу, где је већ био организован књижевни рад. Климент и Наум упутили су се у Охрид, где организују школу у којој је, како сазнајемо из *Климентовог жиџија*, ишколовано око три и по хиљаде ученика. Ко је саставио ћирилицу? Сматра се да би аутор могао бити Константин Презвиџер (Преславски). Наиме, у Преславу је у то време негована ћирилска традиција. Климент и Наум остају верни глагољској традицији својих учитеља, коју настављају у Охриду.

О примању хришћанства, као и о даљим путевима ширења старословенске писмености међу Србима и Хрватима једва да има нешто података. Сам чин пријема старословенског богослужења остаје нам непознат. Из прва два века писмености, X и XI, готово да и нема сачуваних споменика који би нам помогли да реконструишемо тај непознати период у нашој науци. Два кратка глагољска текста: Гршковићев и Михановићев одломак и неколико слова на опеци или фрагменту керамичког суда једини су трагови о евентуалној употреби глагољице на нашим просторима. Усамљеник из X или XI века је ћирилицом писан текст малог *Темњићког најџица* (нађен у околини Варварина), који се може сврстати у време пријема старословенске писмености на нашем простору. Овај натпис садржи свега петнаест речи, од којих су десет туђа светачка имена. Иако је мали по садржини, тај епиграфски споменик пружа довољно података о језику, писму и правопису. Била би то најранија сачувана потврда да смо старословенски језик могли примити на писму ћирилице.

Најстарији сачувани ћирилски споменици наше писмености потичу из друге половине XII века, тако да се то време узима као поуздано време — када је књижевни језик, настао еволуцијом старословенског језика, у нашој српској верзији већ сасвим формиран.

Тиме смо завршили уводни део излагања о предисторији нашег књижевног језика.

Општеважећа чињеница која се одразила на даљи ток развоја културе код Јужних Словена јесте црквени раскол који се догоддио 1054. године. Од тог времена званично се могу пратити два развојна

тока културе означена у науци као: *Славија Ортодокса* (на истоку — код православних Словена) и *Славија Лайина — Романа* (на западу код католичких Словена). Ове две културне зоне преклапају се преко подручја Босне. Разумљиво, Срби као православни развијају своју културу у оквиру *Славије Ортодокса*.

Прву етапу — усвајање старословенског језика код Срба (период од X до XII века), услед недостатка бројнијих материјалних доказа, можемо сагледати само *хипотетички*. Те хипотезе заснивају се на проученим споменицима из времена пре XII века и каснијег времена као што су *Мирослављево*, *Вуканово јеванђеље*, *Хиландарска њовеља*, *надгробни нађиписи*, *киђијорски*, *нађиписи на фрескама* и сл.

Језик ових споменика није више старословенски, али у свом већем делу чува структуру старословенског језика. У чему је чува, а у чему не?

Чува је највећим делом у морфологији (промени именица, заменица, придева и у синтакси). Извесних измена, разумљиво, било је на творбеном и лексичком плану у духу српског народног језика. Нарочите измене захватиле су фонетски ниво структуре старословенског језика. Зашто? Зато што су старословенске богослужбене књиге у та далека времена руком преписиване на пергаменту, за шта је било потребно доста времена, позајмљиване или поклањане књиге пренешене су из једног манастира или писарског центра у други. Малобројни писари нису нигде више могли чути ћирило-методијевски чисти старословенски језик јер се њиме није ни раније говорило. Иако су га познавали, почели су уносити у те текстове оне измене које су се догодиле у њиховом матерњем говору. Осим ових измена, за потребе бољег превода са грчког требало је смислити нове речи и конструкције. У том смислу српскословенски има своју развојну линију, која се може пратити како у оригиналним делима (нпр. житијама) тако у преведеним делима. Ограничен број црта захватио је гласовну структуру. Тако су у разним словенским крајевима настале редакције, рецензије, исправке старословенског језика у правцу његовог понарођивања. Код Срба настао је *српскословенски језик* (посрбљавање у духу штокавског наречја), код Хрвата — *хрвајска редакција* (са уносом измена у правцу чакавског наречја), *бугарска редакција* — у правцу бугарског народног језика, *руска редакција* (рускословенски) — у правцу *руског изговора* и сл.

Иако немамо споменика сачуваних пре XII века (изузетке смо помињали), претпоставља се да смо писменост примили највероватније у X веку. Претпоставља се да смо писменост примили већ од почетка (X век). У то није тешко поверовати када се зна да је старословенски језик настао у првој половини IX века а његови најстарији споменици потичу из X и XI века. То онда значи да је и српска редакција могла настати раније, иако њени најстарији сачувани споменици потичу из XII века. Зашто онда не бисмо поверовали да је и наша редакција настала знатно раније (нпр. у X веку, када о њеном развијеном књижевном језику тако очито сведоче споменици из XII века

(Мирослављево и Вуканово јеванђеље)? Као место настанка српске редакције наводе се у науци две области: Зета (по мишљењу Александра Белића) или подручје северно од Скопља (по Ирени Грицкат). Ова друга хипотеза има све више присталица, јер је изучавање језика старих споменика све више потврђује. На чему се заснива ова хипотеза? Вероватно је у време настанка редакције на том подручју постојао народни говор са фонетским особинама које су измениле старословенски фонетски лик какав затичемо у *српској редакцији*. Ту се назал (ж) променио у у — ржка је дало *рука*, а пат је дало *йей*; полугласници њ, њ се свде на један, који се обележава танким јером, вокално л се чува. Најизразитија особина је чување група шт и жд (које су настале од прасловенских меких *t'* и *d'* у источнојужнословенским језицима, бугарском и македонском, а у главнини говора штокавског наречја дали су *ћ* и *ђ*: *свећа* и *међа*). Старословенски ту чува *свешѣа*, *межда* као и српска редакција. Претпоставка је да су говори северно од Скопља чували овај рефлекс шт и жд. Томе у прилог иду и називи места у најближој околини: Лубережда, те Драгобужде, Паклештица и сл.

Без обзира на то где је настала српска редакција, битно је да се она учврстила са одређеном фонолошком структуром, без превеликог дирања у морфологију и синтаксу. Такав књижевни језик остао је у главним цртама неизмењен, јер је био намењен употреби у цркви. Требало је да изрази хришћанску мисао у што изворнијем облику. Тиме је био заштићен само од оних иновација које су могле нарушити значењски ниво текста. Пошто су у редакције унете измене на фонетском нивоу, одређени број слова која је имала старословенска ћирилица постао је сувишан. У нашим ћирилским споменицима из XII века још се може наићи на употребу (често погрешну или са новом функцијом) још понеког таквог слова. На пример, у *Мирослављевом јеванђељу* (споменику с краја XII века) има још слова којима се обележавају назали. Познато је да су назали још до краја XI века у народним говорима дали пуне вокале: *е* и *у*.

После XII века граfiјски систем српске ћирилице углавном је стабилан и формиран према потребама српскословенског језика. Ћирилски споменици који се везују више за западније, југозападније крајеве употребљавају правопис познат у науци као *зейско-хумски* (слово *е* има две функције: означава самогласник *е* и гласовну секвенцу „је“; слово *јат* такође има две функције: означава глас *јат*, и гласовну секвенцу „ја“, посебним словом *ђерв* означавају се гласови *ћ* и *ђ*).⁴ Овај правопис ће на том подручју и у каснијим временима бити у употреби и доживеће своју еволуцију. Друга група споменика, из источнијих крајева, имаће своја специфична обележја у виду *рашког љравописца*.⁵ У њему се уместо двофункционалних слова *е* и *јат* употребљавају прејотовани вокали (*ја* и *је*), а слова *е* и *јат* имају само своје основне

⁴ Ту се ради о означавању грчких гласова сличних изговору нашим *ћ* и *ђ* у речима грчког порекла: *евангелие* : *еванђелие*.

⁵ Рашки правопис у својој ранијој фази (друга половина XII века) није још увек строго нормализовао употребу *к* и *г* (за *ћ* и *ђ*) као ни за прејотоване вокале.

функције означавања самогласника е и јата. У овом правопису нема ђерва, већ се ђ и ђ означавају словима к и г који сада имају две функције (означавају к и г и ђ и ђ). У обе правописне школе употреба се за означавање полугласника само танко јер. Извесну нормализацију *рашког ђравописа*, сматра се, извео је Сава Немањић (свети Сава) у првим деценијама XIII века. У његово доба устаљена је и нормализована употреба џ и њ. У време када је српска држава стекла своју аутокефалну црквену организацију, Сава Немањић је, свакако, учествовао у организовању верског живота и том приликом је могао остварити свој утицај и на реформу рашког правописа.

Крајем XIV и у XV веку у време деспота Стефана Лазаревића, у манастиру Ресави (данашња Манасија) развила се велика преписивачка активност. Овај правопис конзервативнији је од претходна два. Знатна новина је поновно увођење слова дебелог јер, које се писало с предлозима (кѣ, сѣ, вѣ), префиксима и унутар речи да означе вокал а, а танко јер је остало да се пише углавном на крају речи. Било је ту још и других измена. Уводи се такозвано широко е да значи гласовну групу на почетку речи. Сматра се да је *ресавски ђравопис*, заправо, настао органском еволуцијом рашког правописа. Правописне тенденције у њему присутне налазимо и у текстовима XIV века. Тим правописом писане су књиге све до половине XVIII века. Овако уређен српскословенски језик, са уређеном азбуком, прилагођеном његовим потребама, најпре се употребљавао у цркви као језик цркве, литургије као и раније старословенски језик. Нема података да се њиме говорило.

Већ од XIII века српскословенски је проширио сферу своје употребе на књижевност. Српска средњовековна књижевност писана је овим језиком. С обзиром на сферу употребе, на функцију коју је имао, унутар српскословенског језика, начелно можемо говорити о неколико функционалних стилова:

а) *литургијски* — који је негован у преписивачкој делатности — њиме су писана села која припадају канонској материји *Светог ђисма* (молитвеници, јеванђеља и сл.);

б) *оригинално стваралаштво* — биографска дела, хагиографски састави, житија, биографије српских владара од XIII до XVII века;

в) *јеводна књижевност* — која није јединствена по својој жанровској структури. Обухвата романе (роман о Троји, о Александру Великом), приповетке, апокрифе (дела која је званична црква одбацила у своме учењу) и сл. У њима је језик доста упрошћен и ближи народном језику.

Српскословенски језик заступљен је и у текстовима меморијалног карактера: *надгробним споменницима, записима у књигама, највишесима на фрескама* и сл. Поменути функционални стилови јасно сведоче о изражајном богатству и развоју српскословенског као књижевног језика у ужем смислу.

Од самих почетака наше писмености потребе државне администрације и службе изражавају се на народном језику. То се већ види у

најстаријој повесљи Кулина бана (1189). Повеље и писма чувају највише народних црта и добар су извор података о развоју нашег народног језика у средњем веку. Постоје бројна издања ових докумената, а највећу збирку сакупио је и објавио Љубомир Стојановић. Осим повеља, законици у великој мери садрже народни језик са примесама српскословенског (нпр. *Душанов законик* сачуван у преко двадесет преписа).

Многобројна ратна пустошења, пожари, земљотреси утицали су на губитак великог броја средњовековних ћирилских споменика, како оних из најранијег периода (X и XI век) тако и из каснијег времена. Ипак се доста споменичке грађе сачувало ван граница наше државе: на Светој гори, у Дубровнику (Дубровачки архив). Археографско одељење у Народној библиотеци у Београду марљиво ради на изучавању српских ћирилских споменика, њиховом опису и резултате свога рада објављује у часопису *Археографски ирилози*.

А сада ево неколико примера књижевног језика из различитих споменика.

а) Из *Мирослављевог јеванђеља* (XII век):

аше оубо принесаши даѡь свои къ олтарю · ѹ тоѹ поменеш ѣко
вратъ твои иматъ нѣчто на те

остави тѹ даѡь твои прѣдъ олтареми · и шѡь прѣжде съмири се
съ братомъ твоимъ · и тогда шѡь принеси даѡь твои

У слободнијем преводу:

*ако ѡада ипринесеш дар свој олитару
и ти поменеш да твој брати има нешто ироишв шебе,
остави дар свој ти ипред олитаром,
иди и помири се са својим братом
и ѡада ипринеси дар свој.*

(Јосип Хам, стр. 57)

б) Из почетка XIV века из *Јефимијине ѡхвале кнезу Лазару*:

приди збо на помоць · нашоѹ · идеже аще еси · на мога же малаа
приношеніа призи · и въ многа вѣмѣни сіа · не по достоинію во тебѣ
похвалѣ принесохъ · нь по сілѣ м(а)лаго ми разоума

У преводу:

*Приђи ѡада на ѡмоћ нашу, дођи ако ѡстојиши, мој мали дар
ипрезри, јер ево ја недостојна шебе ипринесох ѡхвалу ѡо сили свога
малога разума.*

(Ј. Хам, стр. 89)

в) Пример народног језика: *Повеља Кулина бана* (1189)

Ѣ име ѡца и сна и стаго дха · ѣ бань · босньски кѡлинь · присезаю
тебѣ кнеже | кѡвашѣ · и вѣѣмь грагамь · дѡбровѣч | амь · правы ·
приѣтель · быти вамь | ѡдѣ селѣ · и довѣка

У преводу:

У име оца и сина и светскога духа, ја босански бан Кулин, заклинџем се теби кнеже Крвашу и свим грађанима Дубровчанима да ћу вам правити пријатељ бити од сада и довека...

(Ј. Хам, *Истио*, стр. 84)

Текстови писани на народном језику имали су одлике локалног дијалекта.

Са распадом српске државе, и најездом Турака, све до почетка XVIII века, настаће тепки услови за развој наше културе. Ипак, све то време у писарским центрима одвијаће се периодично јача, а периодично слабија активност. Од тог времена у различитим таласима одвијаће се миграције и померања становништва. Последњи писци који су писали на српскословенском језику били су Рачани, пребегли са Арсенијем Чарнојевићем (1690) из манастира Раче (Бајина Башта) у пределе Хабзбуршке монархије — данашњу Војводину. Управо у овим новим областима настају најкрупније промене у развоју српског књижевног језика у XVIII веку. То је уједно и последња, трећа етапа о којој ћу овде говорити.

Ову епоху професор Павле Ивић означио је као — *епоху језичког илурализма*.

Српскословенски се у Војводини употребљава све до 1740. године, када је Гаврило Стефановић-Венцловић написао своје последње дело. Нарочито је значајно дело *Киријана Рачана* (настало 1717) *Буквар* — у коме наводи слова српскословенске ћирилице, а уз њих додаје и слово **ћ** (за означавање сугласника **ћ** и **ђ**) као и слово **ц**. Ова слова означавају сугласнике којих није било у српскословенском језику. Најзначајнији међу Рачанима, *Гаврило Стефановић-Венцловић*, служио се српскословенским језиком за текстове верске садржине, а када се обраћао народу, у *Беседама*, писао је народним језиком. Тако је и у првим деценијама XVIII века настављена традиција употребе народног језика. Новина је у томе што се књижевни израз настоји свесно приближити ширем аудиторијуму путем њему разумљивог језика. Пракса употребе српскословенског у једној функцији и народног језика у другој функцији у науци је позната као *диглосија*. На целих сто година пре Вука овај писац употребљавао је слова која ће доцније увести Вук у ћирилицу: **ћ** и **ђ** (само са обрнутим распоредом), као и **ц**. Тежио је да пише разумљиво, за „просте“ људе на народном језику; уводи је народне називе за празнике (*Духови*, *Петров њосћ*, *Видовдан*, *Петровдан* и др.). Сакупљао је народне пословице и умотворине и већ тада поделио усмено песништво на женске и мушке песме, настојао је да *Светио њисмо* преведе на народни језик. Венцловићево дело остало је у рукопису, није штампано и зато у своје време није остварило јачи утцај на културне токове. Међу Рачанима и Јеротеј Рачанин пише своје *Пушашествије ка граду Јерусалиму* на народном екавском говору.

Код Срба у Угарској у XVIII веку долази до смене редакција: српскословенски језик замењује се рускословенским (руском редакцијом старословенског језика). Године 1726. у Сремским Карловцима оснива се школа на *славенском језику* (како су тада звали руски црквени језик). Од тада па све до последњих деценија XVIII века трајаће епоха рускословенског односно славенског језика. Непосредан повод за овако крупну промену у култури војвођанских Срба почетком XVIII века био је отпор покушају њиховог унијаћења од стране Хабзбуршке царевине у којој су живели. Недостајали су основни услови за рад на просвећивању: није било школа ни кадра који би образовао свештенике, ни потребних књига, уџбеника, ни остале опреме неопходне за црквене потребе. Митрополит Мојсеј Петровић⁶ у више наврата (1722, 24) писмом се обратио за помоћ руском цару Петру Великом, који је тек 1726. године послао прву групу учитеља на челу са Максимом Суворовом. Од те године прорадила је у Сремским Карловцима славенска школа, а Срби су добили опрему за дванаест цркава, десет примерака тројезичног речника Поликарпова, седамдесет примерака граматике Мелатија Смотричког и четири стотине примерака буквара Теофана Прокоповича. Од 1733. до 1737. године школом је руководио Рус Емануил Козачински. Тиме је на словенском југу први пут руски црквени језик уведен у школе. Крајем прве и током друге половине века Срби су преписивали и штампали разне текстове и књиге на рускословенском и на руском језику. Још од средњег века, када су Руси били под татарским ропством и преживљавали тешке дане, српска књижевност битно је утицала на развој писмености у Русији. Културне везе са Русима одржавале су се и у каснијим вековима све до XVIII века. Нови рускословенски језик у војвођанској средини најпре се употребљавао у цркви, где је у потпуности потиснуо српскословенски. У нашој цркви употребљава се до данас. Осим у цркви и школи, рускословенски је проширио сферу своје употребе и на књижевна дела. Прве српске књиге на рускословенском језику јесу дела руских аутора Теофана Прокоповича и Емануила Козачинског. Прва књига на новом језику аутора који није био Рус била је *Штемпатнографија (Грбовник)* Христифора Жефаровића (1741). Жефаровић је објавио и друга дела на рускословенском језику. У другој половини XVIII века штампане су књиге српске средњовековне књижевности преудешене на рускословенски (*Службе српским светицима, Теодосијева биографија Светог Саве* и сл.). Најпознатији писци који су писали рускословенским језиком били су Захарије Орфелин (песма *Горесџини илач славнија иногда Србији*, 1764, а постоји и верзија на народном језику *Плач Србије*), Павле Јулинац, Јован Рајић (један од најученијих Срба свога доба и један од најбољих ознавалаца руског црквеног језика), Трлајић и други.

⁶ Сличну молбу упутио је моравски кнез Растислав 862. године византијском цару.

Познаваоци рускословенског језика често су добро знали и руски, на коме су нарочито писали историографска дела: Павле Јулинац, Захарије Орфелин, Јован Рајић и други.

Како су Срби усвојили рускословенски језик? Одмах да кажемо не у чистом изворном облику. Делимично су га србизирали већ од самог почетка. Када се говори о рускословенском из овог периода, ближе га одређујемо синтагмом „у употреби код Срба“. Наравно, свештена лица, била су у свакодневном контакту са овим језиком по неколико сати дневно и могла су га беспрекорно усвојити. Још ако су били школовани у Русији, што тада није била реткост, познавали су добро и његов изговор. Остали, који нису имали те погодности, посрбљавали су рускословенски у оним елементима у којима су се српски народни говори, па и ранији српскословенски језик, разликовали од руског и рускословенског. Са рускословенским језиком (а и са руским) Србима су стигле: рускословенска ћирилица и руска грађанска ћирилица. Они су се слабо сналазили у читању оних слова која су била слабо позната српском читаоцу. Нпр. у нашој средини није се правила разлика између **и** и **јери**, слово **јат** у нашој редакцији читало се као **е** (екавски изговор), а оно што су Срби чули од Руса био је изговор **је** (тако се вера читала као **вјера**). Група **шт** у руском језику изговарала се као **шч**, па су је Срби двојако читали — на свој начин као **шт** и на руски начин као **шч** (пуштен и пушчен).

Рускословенски језик није могао подмирити све потребе културе. Од почетка његовог усвајања почиње лагана србизација, прилагођавање српском изговору. На србизацију нарочито су утицали писци световњаци који употребљавају српскословенски и у њега уносе речи из српског народног језика. Тако настаје нови тип књижевног језика у другој половини XVIII века — *славеносрпски језик*. У оним делима у којима желе да се приближе широј публици ови писци србизирају своје текстове. Ако погледамо дела писаца који су се служили славеносрпским језиком, уочићемо разлике у степену србизације. Тај језик је нејединствен, није нормиран. Један од општих карактеристика његових је — испреплетаност, интегрисаност црта различитих језика (српског, руског и рускословенског) у једној речи или облику, што се одражава на лексичко-фонетско-морфолошком плану (*совети, сосџавити, согласује се, код њиови сочиниџеља, сослужиџељима*). Иако није било правила по којима би се писци могли управљати, славеносрпски је током своје употребе ипак имао одређену правилност у комбиновању језичких елемената. На пример: а) употребљава се руски префикс *воз, в, во, со*, са српским завршетком у једној те истој речи, односно облику: *возирейџао, возљубљеног сина, совршеног*; б) руски рефлекс вокалног **л** на који се додаје српски завршетак: *исџолњавао, исџолнио, џродолжавао*; в) присуство руског **ер** на месту српског вокалног **р**: *џвердог, мерџвог*; г) основа **свобод** са српском творбом: *освобођен, ослобођава*; д) група **жд** преузима се са руским речима: *надежда, џпринужден* и сл.

Први писац који је почео писати славеносрпским језиком је Захарије Орфелин. Он је 1768. године у Венецији објавио часопис *Славеносрпски магазин*, у којем је један део текстова, са предговором, написао на славеносрпском. Исти аутор је написао и друга дела на том језику. Уметничку прозу на овом језику писали су: Атанасије Стојковић (*Арисид и Најалија, Кандор*), Никола Стаматовић (*Грамајшике италијанског језика, Школски уџбеници, Најранија српска шћамја: Сербскија новини (1791–1792) и Славеносрбскија вједомости (1791–1792)*). Орфелин у предговору свог магазина износи значајне мисли о књижевном језику, које су програмског карактера и на неки начин манифест, из два разлога. *Прво*, Орфелин се брине да текстови из овог часописа буду *схваћени* од што ширег круга читалаца, да буду *разумљиви*, и то не само онима који су школовани, него и онима који нису имали нормалне услове за учење. Због тога ће се редактори потрудити да својим исправкама допринесу разумљивости текстова. *Друго*, да би се постигла разумљивост текстова употребљаваће се *сојсџвени језик*, јер и у другим европским земљама „књиге корисне за друштво и за појединце пишу се и печатају у Германији на немечком, у Францији на француском, у Англији на англијском...” За Србе је, према томе *сојсџвени језик* српски или у ондашњој терминологији славеносрпски.

Мотив србизирања руског и рускословенског језика код писаца који се служе славеносрпским језиком и истовремено га развијају јасан је — обухватити што шири слој публике. Словеносрпски је од почетка друге половине XVIII века (када се јавља) па све до половине XIX века имао своју еволуцију.

Према томе, у другој половини XVIII века на књижевнојезичком плану употребљавају се рускословенски (и руски), славеносрпски и простонародни језик. Писци које смо овде већ помињали често су се служили свим тим типовима језичког израза. За сваки тип језичког израза одређивали су се према књижевном жанру и тематици својих дела. Две најизразитије фигуре друге половине XVIII века Јован Рајић и Захарије Орфелин служе се свим овим језичким типовима.

Каква је разлика између поменута три језичка типа најбоље илуструје пример наведен у *Меморандуму* који је Теодор Јанковић Мирјевски поднео аустријским властима у време њиховог настојања да уведу народни језик и латиницу у школе да би тако спојили културу Војводине са културом Хрватске и Славоније. То је снажно одјекнуло у духовним и просветним круговима у Војводини и било убрзо спречено. Том приликом Мирјевски, одређујући се за *славеносрпски књижевни језик* (рускословенском даје место у цркви) наводи сва три постојећа језика:

I *црквени*: о жеже услишати богу глас моленија нашего и помилувати ни

II *грађански (славеносрпски)*: да би бог глас моленија нашего услишал и нас помилувал

III *ипростонародни*: да би бог глас нашега моленија чуо и нас помиловао.

Значајна фигура која претходи Вуковој реформи из овога периода је Доситеј Обрадовић. Он у духу просветитељских идеја наступа са ставом да за народ треба писати народним језиком. Тога се држао од почетка до краја свога рада. Своју програмску концепцију изнео је у *Писму Љубезном Хараламију* (1783). Ово дело, као и његово настојање да своја дела штампа и пише народним језиком, имали су утицаја на савременике да крену његовим путем. Нпр. Аврам Мразовић у Бечу 1787. године штампа свој *Поучишелни магазин за децу*, изјављујући у предговору да ову књигу с немачког преводи „на чисти српски језик следујући благоразумном мужу оному Доситеју Обрадовићу који мужески ободрава и друге да би на простом језику дела и сочиненија своја на ползу рода својега писали и издавали“.

У схватању да народним језиком треба писати за народ најдоследнији је био Новосађанин Емануил Јанковић. Идеја о употреби народног језика за ширу јавност коју сусрећемо још код Венцловића затим код Захарија Орфелина, код Доситеја доживљава зрелу програмску концепцију. Њу ће у првим деценијама XIX века наставити група писаца, ученик Доситејев Павле Соларић, Јован Дошеновић, Лука Милованов и Саво Мркаљ, сви рођени у западнијим ијекавским крајевима подаље од утицаја Сремских Карловаца, тврђаве црквеног језика.

Када се размишљало о књижевном језику, истовремено се размишљало и о потреби реформе ћирилице. Ни руска црквена, ни руска грађанска ћирилица нису одговарале славеносрпском, а ни простонародном језику. У другој половини XVIII века велики број писаца стихично примењује сопствена графичка решења за проблематично писање сугласника: ђ, љ, њ, џ и ј. То се лако може уочити ако се завире у књиге Орфелинове, Емануела Јанковића, Стефана Стратимировића, Лукијана Мушицког, Атанасија Стојковића и других. Најзначајнији подухват у предвуковском периоду на том пољу учинио је Саво Мркаљ, који је 1810. године у Будиму објавио своју реформу ћирилице у делу *Сало дебелога јер либо азбукойпротрес*. У несрећеним књижевнојезичким приликама, када још увек има присталица рускословенског језика, поред присталица славеносрпског и народног, Мркаљева реформа ћирилице није имала реалну подлогу да буде прихваћена. Зашто? Зато што се Мркаљ у својој реформи устремио пре свега на реформу црквене ћирилице, чиме је изазвао велико непријатељство према себи од стране црквених кругова, па и угледних интелектуалаца онога времена. Ако са данашње тачке посматрамо оно време, Мркаљ би можда боље прошао да се устремио на реформу грађанске ћирилице онога времена. Тако би црквена ћирилица остала у своме домену, заједно са црквенословенским језиком.

Ова „народњачка“ културна линија обезбедила је, припремила Вуку Караџићу на војвођанској страни своје присталице — сигурно одређење за народни језик и реформисану азбуку Саве Мркаља. Као усамљеник — једини присталица рускословенског језика у пред-

вуковско доба остао је Павле Кенгелац. Грађански, славеносрпски језик имао је највише присталица међу писцима. Најупорнији његов заступник био је учени и угледни Стефан Стратимировић, који се 1805. године у писму Доситеју Обрадовићу изјаснио за употребу славеносрпског језика. То је по њему језик више класе, образованог становништва, чиме заправо истиче неопходну особину коју књижевни језик треба да има, а то је његова *ипресијивна функција*. Такође, сматра да за прост народ треба писати простим словом, туђице треба замењивати домаћим речима. Као што видимо, на примеру ученог Стефана Стратимировића (који се дописивао са Добровским, Копитарем) угледни људи онога времена озбиљно су размишљали о књижевном језику. Таквих примера можемо навести још безброј.

У исто време у Србији се припрема Први српски устанак и већ појављује знаменити Вук Караџић.

Према томе, основни захтев књижевног језика да подмири све духовне потребе заједнице у којој се употребљава није у периоду до Вука испуњен. Сваки од наведених типова књижевног језика подмиривао је парцијално културна подручја, ниједан није био широко разумљив као народни. Народни је, како се сматрало у то време, имао ману, што се и види из његовог именовања — *ипресионародни*. Сматрало се да није могао имати престижну функцију с обзиром на то да се њиме није служио образовани грађански слој друштва. Ту функцију, по мишљењу великог броја ондашњих интелектуалаца, могао је испунити славеносрпски.

Међутим, славеносрпски је имао ману, није имао норму, није имао граматику, није имао речник, све оно што би допринело његовом развоју.

ЛИТЕРАТУРА

- Александар Белић, *Вукова борба за народни књижевни језик*. — Изабрана дела VI, стр. 7–178, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1998.
- Павле Ивић, *Целокућна дела*, VIII, *Преглед историје српског језика*, Нови Сад, 1998.
- Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, II издање, 1987.
- Ђорђе Трифуновић, *Стара српска књижевност, Основе*, II издање, Београд 1995.
- Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд 1990.
- Павле Ивић, *Изабрани огледи II, Из историје српскохрватског језика*, Ниш 1991.
- Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Горњи Милановац, 1989.
- Марко Поповић, *Моравско-панонска мисија Константина и Методија*. — *Свети речи*, Средњошколски часопис за српски језик и књижевност, Београд 1999, стр. 62–73.
- Предраг Пипер, *Увод у славистику I*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1998.
- Вера Јерковић, *Средњовековне ортографске школе код Срба*, Југословенски семинар за стране слависте 31, Београд, 1980, стр. 19–28.
- Josip Nam, *Staroslovenska čitanka*, Zagreb, 1971.

Р е з ю м е

Бранкица Чигоя

ФОРМИРОВАНИЕ И СТРУКТУРА СЕРБСКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Общеизвестно, что развитие языка обусловлено историей и развитием сообщества, в котором он употребляется. В настоящей работе делается попытка представить, в рамках краткого обзора, развитие литературного языка, начиная с эпохи мелких княжеств, затем в течение существования мощных средневековых царств и кончая эпохой образования гражданского общества и формирования современного сербского государства в первой половине XIX века.